

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (102)

Астана
2023

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

- СЫДЫҚОВ**
Айбек Жексеналыұлы – PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
- ИБРАЕВА**
Ақмарал Ғосманқызы – алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ТАЙМАҒАМБЕТОВ**
Жәкен Қожахметұлы – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- САМАШЕВ**
Зайнолла Самашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- АЙМҰХАМБЕТ**
Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ҮМІТҚАЛИЕВ**
Ұлан Үмітқалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- МЕРЦ**
Виктор Карлович – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- ЖАБАҒИН**
Мақсат – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- БИҒОЖИН**
Ұлан Зейноллаұлы – PhD докторы (Қазақстан)
- САБИТОВ**
Жаксылық – PhD докторы (Қазақстан)
- ДЮПЮЙ**
Пауло – PhD докторы (Қазақстан)
- ҚАРА**
Әбдуақап – доктор, профессор (Түркия)
- ШАМИЛЬОГЛУ**
Юлай – PhD, профессор (АҚШ)
- АЙТПАЕВА**
Гулнара Амановна – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
- РАДИВОЖЕВИЧ**
Мильяна – PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

- Aibek Sydykov** – Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
- Akmaral Ibrayeva** – Deputy chairman of the editorial board, Doctor of historical sciences, professor, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan (Kazakhstan)
- Zhaken Taimagambetov** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Kazakhstan)
- Zainolla Samashev** – Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
- Zhanat Aimukhambet** – Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
- Ulan Umitkaliev** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Victor Merts** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Maxat Zhabagin** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Ulan Bigozhin** – PhD (Kazakhstan)
- Zhaxylyk Sabitov** – PhD (Kazakhstan)
- Paula Dupuy** – PhD (Kazakhstan)
- Kara Abdulvahap** – Doctor, professor (Turkey)
- Uli Shamiloglu** – PhD, professor (USA)
- Gulnara Aitpaeva** – Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
- Radivojevic Miljana** – PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
ҚАРА Әбдуақап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология / Ethnology / Этнология

Тоқтабай А.У. Қазақстан территориясындағы суландыру жүйелерінің пайда болуы және дамуы

Toktabay A.U. Emergence and development of systems of irrigation in the territory of Kazakhstan

Тоқтабай А.У. Возникновение и развитие систем орошения на территории Казахстана.....7

Елкей Н.Н. Ұлттық құндылықтарымызды сақтау - ұлттық бірегейліктің негізі

Yelkey N.N. Preservation of national values is the basis of national identity

Елкей Н.Н. Сохранение национальных ценностей - основа национальной идентичности.....19

Музейтану / Museology / Музееведение

Ибраева А.Г. Музей ісінің теориялық-әдіснамалық мәселелері

Ibraeva A.G. Theoretical and methodological issues of the museum affairs

Ибраева А.Г. Теоретико-методологические проблемы музейного дела.....33

Археология / Archaeology / Археология

Ребекка С. Робертс. Археологиядағы микроорта қалдықтары: фитолиттер мен фекалді сферолиттер және оларды Қазақстанның археологиялық қабаттарындағы адам мен қоршаған ортаның әрекеттесуін зерттеуге қолдану

Rebecca C. Roberts. Micro-environmental remains in archaeology: phytoliths and faecal spherulites and their application for the study of human-environment interactions in archaeological sediments in Kazakhstan

Ребекка С. Робертс. Остатки микросреды в археологии: фитолиты и фекальные сферолиты и их применение для изучения взаимодействия человека и окружающей среды в археологических отложениях Казахстана.....48

Дәрменов Р.Т. Оңтүстік Қазақстан тұрғын үйлеріндегі халық сәулет өнерінің құрылыс материалдары мен конструктивтік әдістері

Darmenov R.T. Construction materials and constructive methods of folk architecture in the dwellings of South Kazakhstan

Дәрменов Р.Т. Строительные материалы и конструктивные приемы народной архитектуры в жилищах Южного Казахстана.....68

Қасенәлі А., Есен С., Мұсырманқұл П., Қызырхан М., Сералиев А. Ұялы қорымында 2023 жылы жасалған зерттеу жұмыстарының алғашқы нәтижелері

Kassenali A., Yessen S., Musyrmsnkul P., Kyzyrhan M., Seraliev A. The first results of research on the Uyaly necropolis in 2023

Қасенәлі А., Есен С., Мұсырманқұл П., Қызырхан М., Сералиев А. Первые результаты исследований 2023 года на некрополе Уялы.....80

Трещёва С.П. Орталық Қазақстандағы металл өндірісінің тарихы

Trescheva S.P. The origins of big metal in Central Kazakhstan

Трещёва С.П. Истоки большого металла Центрального Казахстана.....92

Филология / Philology / Филология

Шауенова Г.Ә. Абай шәкірттерінің публицистикалық шығармашылығының жанрлық сипаты мен ерекшеліктері

Shaunenova G.A. The genre nature and features of the publicistic work of Abay's disciples

Шауенова Г.А. Жанровые черты особенности публицистической деятельности учеников Абая.....106

Бектұрсын А.С. Халық ертегілеріндегі есімдерге филологиялық және этнографиялық талдау

Bektursyn A.S. Philological and ethnographic analysis of names in folk tales

Бектұрсын А.С. Филологический и этнографический анализ имен в народных сказках.....116

Біздің музей / History of our museum / История нашего музея

Ибраева Г.Б. С. Сейфуллин музейі: өткені мен бүгіні

Ibraeva G.B. S. Seifullin museum: past and present

Ибраева Г.Б. Музей С. Сейфуллина: прошлое и настоящее.....129

Рецензия / Review / Рецензия

Жайлыбай Д.Ж., Әшім Б.Ә. Далаева Т.Т., Султанғалиева Г.С. Визуальная антропология новой социальной истории Казахстана XIX – начала XX вв. (Алматы, ИД «Жибек жолы», 2022. 240 с.) монографиясына БУКРЕВЬЮ.....136

Тоқтабай А.У.¹¹Алматы қ., Қазақстан¹e-mail: akhmet.t@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан территориясында ежелден қалыптасқан суландыру жүйелерінің пайда болу тарихы мен өзіндік даму сатыларына талдау жасалған. Қазақ тілінде суландыруға қатысты арық, арна, атыз, кәріз, шығыр, тоған т.б. сөздердің қалыптасып, халық арасында қолданылуы қазақ өлкесінде мал шаруашылығымен қатар, егіншіліктің де белгілі бір деңгейде дамығандығын көрсетеді. Бірақ, қазақ даласында егіншілік тек Сырдария, Іле, Ертіс, Талас т.б. сынды үлкен өзендердің бойында дамыды. Аталмыш өзендердің бойында негізінен суармалы егіншілік дамыды. Бұны Қазақстан территориясының жаңбыр аз түсетін аридтік зонаға жататындығымен байланыстыруға болады. Егінге су тарту үшін өзенге арнайы шығыр орнатылады, арық тартылады. Халық арық қазу жұмыстарын дұрыс үйлестіру, егіншілікпен айналысу үшін «төбе» деп аталатын қауымға біріккен. Яғни, қазақ даласында егіншіліктің негізгі объектісі болатын суландыру жүйелерін пайдаланудың өзіндік әдіс-тәсілдері ежелден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін жеткен.

Кілт сөздер: Алтынарық, акведук, арна, арық, атыз, кәріз, суландыру жүйесі, егіншілік, тоған, төбе, шығыр.

Кіріспе

Қазақ жерінде жер шаруашылығы ежелден Сыр, Іле, Есіл, Ертіс сияқты үлкен өзен бойларында, сондай-ақ кішігірім өзен, бұлақтардың жанында, қысқасы су көздерінің маңындағы құнарлы топырақты жерлердің көбінде қанат жайған. Негізінде егіншіліктің нағыз қайнаған жері – оңтүстік өңірі, ортағасырлардың өзінде Талас жазығында 150-дей, Отырардың маңында 100-дей отырықшы – қоныстардың өмір сүргенін археологиялық қазбалар

дәлелдеп отыр.

Б.з.д. VIII-VII қазақ жерін мекендеген тайпалар шойын балқытып, темір қорыта бастады, Сарыарқа мен Алтайда ірі металлургия орталықтары пайда болды, темірден соғылған құралдар жер шаруашылығының дамуына тікелей әсер етті. Ғасырлар бойы төрт түлік мал өсірген ел, енді егіншілікті мал шаруашылығына қосымша кәсіптің жеке түріне айналдырды. Орталық және Шығыс Қазақстанда таза мал шаруашылығы дамыса, Қазақстанның

оңтүстігі мен Жетісуда, Сыр өңірінде мал мен жер емшегін бірдей емген кешенді шаруашылықтар дүниеге келді.

Арал су сақтары – аппасиактар – деген атпен белгілі тайпалар, Сырдың Аралға құяр сағасындағы тарамдарына толып жатқан бөгеттер салып, арықтар шығарып суармалы егістікті шебер пайдаланған. Бұл жердегі егіншілік мал өсірумен, аңшылық, балықшылықпен ұштасып бірін-бірі толықтырып тұрды. Жаңадариядағы Шірікрабад және Бабышмолла қала – қоныстары мен маңайындағы егістік жерлерді сумен қамтамасыз ету өзеннің ескі арналарына суды көктемде сақтап, жаз маусымында үнемдеп жіберіп отыру арқылы жаңа тарамдар мен қолтықтарға суды керегінше пайдалану арқылы жүзеге асырылған.

Көктемде қар сулары мен жаздағы жаңбыр сулары Жаңадарияға жиналады да ескі арнаға түседі, ескі арнадан – тоған, арықтарға таратылады, арықтардан егіс алқабына жөнелтіледі, сонда су өзен – ескі арна – арық – атыздар – егістік жүйесі арқылы жан-жаққа кетпей үнемделіп пайдаланылған. Тоғандардағы судың деңгейі Сырдың сағаларындағы су қоймалар жүйесі арқылы теңшеленіп отырған. Ең үлкен су қоймасының ұзындығы 3 км, ені 50-60 м, тереңдігі 2 м болған. Су қоймасынан тартылған арықтардағы су егістіктің қан тамырларындай жаз бойы егістікке өмірдің нәрін беріп, дәнді дақылдар мен бау-бақшаларды жайқалтып тұрған. Тоғандардың жарқабақтарынан басталған егістік алқаптарының көлемі 11x6 м, 10x4 м, тоғанға параллель жүргізілген арықтардың жағаларында орналасқан. Егін алқаптарының шағын болуы суаруға тиімді. Дәл осындай сулардың жүйелері Іңкәрдарияның тарамдарындағы өзектерге орналасқан

Бұланты қонысында кездеседі.

Бабышмолла қаласының маңайын археологиялық-топографиялық тұрғыдан шолған кезде, 150-дей отырықшы қоныстардың орны табылған еді, қоныстардың 100-і бір мезгілде өмір сүрді және әрбіреуінде 20-30-дай адам болса, барлығы – 2500-3500-дей тұрғын өмір сүрген (бұған Бабышмолла қаласының тұрғындары да кіреді, ол кезде қала халқының саны 500-ден аспаушы еді – А.Т.) Бұл қоныстар, арықтар мен егіс алқаптарының орындарын қосқанда 10 мың га жерді алып жатқан. Егер де осы алқаптың 500 га жеріне (барлық территорияның 5%) бір мезгілде тары себіліп, әр гектарынан 15 ц алынса, 750 т өнім алынады екен. Бұл өніммен әр адам күніне 400 г тары пайдаланса, бір жылда 5 мың адам жан сақтай алған. Демек егістіктен алынған өнім бүкіл оазистің халқын асырауға жеткен, – деп қорытынды жасауға болады (Андрианов, 1969: 198-199).

Б.з. I мың жылдықтың аяғында Сырдың төменгі ағысында Қаңлы (Кангюй) тайпалар бірлестігінің негізгі шаруашылығы суармалы егіншілік пен малды қолда ұстап бағу болды. Қаңлы қалаларының бірі – Көкмарданды қазған кезде, жерді уатып өңдейтін тас кетпендер, астық сақтайтын ұраларда тазартылған бидай, тары, күріш дәндері жақсы сақталып, біздің заманымызға дейін жеткен.

Талқылау

Сырдың төменгі және орта ағысындағы табиғат жағдайы ғасырлар бойы жылдың төрт маусымында үнемі өзгеріп отырды. Көктемгі қар суларының, жауын-шашынның молдығынан өзен арнасына сыймай тасыған сулар, жағалаудан 100 км-ден астам жерлерге жайылып, көне арналар мен кеуіп

қалған көлдердің орнын, тоғандар мен арықтарды суға толтыратын еді. Табиғат аясында дүниеге келіп, табиғатта өсіп-өнген көне заман дихандары көктемгі әрәдік жазғы су молшылығын мейлінше тиімді пайдаланған. Іңкәрдәрия мен Жаңадарияның құрғап қалған арналары мен тарауларындағы суды ешқайда жібермей, бөгеп су қоймаларын жасаған. Құрғақ арналардағы су азайып, төмендей бастағанда, Сырдың негізгі арнасы мен тармақтарынан тоған тартылған, тоған арқылы толтырып отырған. Сонда Сырдың суландыру жүйесі негізгі арна – көне құрғақ арна (су қоймасы) – суландырушы арықтар – егістік арқылы қамтамасыз етілген.

Масудидің жазуынша X ғасырда Отырар (Фараб) алқабына 30 фарсахқа дейін су жайылған, қазіргі өлшеммен 200-300 км аймақты қамтыған (Бартольд, 1693:234).

Отырар оазисі мен оған іргелес Сырдарияның сол жақ жағалауындағы оазистерді суландыру ірі тоғандардың жүйесі арқылы жүзеге асқан. VII-XVII ғасырлардағы бұл аймақтағы сумен қамту тәсілдері Сыр мен Арыстың көктемгі қардың еруіне, жазғы жауын-шашынға байланысты, судың молаюына орай есептелген. Каналдардың әйдіктігі таңданарлықтай, ұзындығы 30-40 км, ені 9-12 м, тереңдігі 3-5 м су ағызу жүйесі: өзен – бас тоған – бірінші және екінші дәрежелі арықтар – шығыр – егістік болып реттеліп отырған (Грошев, 1989: 375-382).

Отырар алқабын X-XII ғасырларда суландыруда Алтынарық деп аталатын тоғандар мен каналдар жүйесінің үлкен маңызы болған. Тоғанның «алтын» – деп аталуында мән бар, бұл маңызды, құнды, қасиетті, су жүйесі дегенді білдіреді, белгілі өлкетанушы А. Алтаев былай дейді: «Ерте замандарда Наурыз

мейрамдарында ел арық-атызды аршып, бұлақтардың көзін ашып, кір-қоқыстан тазалап, шөп-шалаңды өртеп болғанда, осы елдегі арықтардың атасы деп Алтынарықтың басына арнайы семіртілген өгізді құрбандыққа шалып, қанын арықтың арнасына ағызады. Бұл оқиғадан Алтынарықтың Отырар алқабындағы тұрғындар үшін ерекше маңызды болғанын көреміз, деген әңгімені үлкендерден еститінбіз». Алтынарықтың сілемі әлі күнге дейін біршама жақсы сақталған. Тоғанның Арыс өзенінен бастау алатын тұсының көлденеңі 14 м, жағалауында үйілген топырақ-кемерінің биіктігі – 2,9 м, Құйрықтөбе қаласының тұсындағы ені 7-9 м, кемерінің биіктігі 3 м. Алтынарық Отырар қаласы мен оның аймағын сумен қамтамасыз ететін болғандықтан, бір тармағы қаланың шығыс жағынан айналып өтеді, қаланы доғаша қоршап тұрған бау-бақшалар мен егістіктерге су берген тоғанның ені 6 м, жағалауының биіктігі – 1,5 м. Алтынарықтың сораптарына қазба жұмыстарын жүргізу барысында жәй қарапайым қыш ыдыстар мен X-XII ғасырларға жататын шыңылтыр жалатылған құмыралар мен көзелер, хумдар мен хумшалар, қыш дастархандар, құбырлардың сынықтары мен қалдықтары Отырар керамикасымен бірдей екендігі дәлелденді. X-XII ғасырларда Отырар алқабында су шаруашылығы құрылыстарының жоғары дәрежеде салынғанына дәлел: Алтынарықпен іргелес берік су бөгеттерінің, су қоймалары мен жерасты құбырларының, шығырлар мен уалдардың (акведук) жүйесі жұмыс істеп тұрған (Грошев, 2012:187). Отырар XIII ғ. аяқ шенінде қайтадан қалпына келіп, қалаға су келетін құбырлармен қатар арық-атыз жүйелері жөнделіп, бау-бақшасы гүлденген қалаға айналады,

XV-XVI ғғ. бас кезінде Әмір Темір дәуірінде Орталық Азиядағы ең ірі сауда және отырықшылық мәдениетінің ордасы болған. Темір заманында үлкен ирригациялық жұмыстардың жүргенін, Темір арығы деп аталатын каналдар жүйесінен көреміз. Молда Мұхамед Садық Санабекұлы «Түркістандағы тарихи зиярат» атты еңбегінде «Әмір Темір арығының орны бар, ескі арықтардың құрғап қалған арналары бар» – деп жазса, Отырар атырабының суару жолдары сораптарын зерттеген В.А. Грошев оны XV ғасырда салынған деп есептей келе XV-XVIII ғғ. Отырар қаласы мен алқабын сумен қамтамасыз етіп отырған деп түйіндейді (Грошев, 1978: 140-150). Темір арықтардың негізгі сорабы Шәуілдір – Темір станциялары маңында әлі күнге дейін сақталған, Отырарға бара жатқанда төрт тармаққа бөлініп, бір тармағы Арыстан-баб мешітіне дейін созылып жатады. Қазіргі сақталған каналдың негізгі арнасының ені 20 м, кемерінің биіктігі 5 м, ұзындығы 10 км астам.

«Байырғы арық-канал атауларынан да белгілі дәрежеде тарихи мәлімет алуға болады. Оңтүстік Қазақстанда: ақарық, бозарық, беларық, ортаарық, шолақарық, қоғамарық, оманарық, ескіарық, көпарық деген атаулар кездеседі» (Қожа, 2006: 242). Сонымен қатар зерттеуші жоғарыдағы атауларға қоса атызарық, бауарық, басарық, құлақарық, қазанарық сияқты барлығы 15 түрлі атауын көрсетеді (Қожа, 2006: 53). Бір ғана арық атауының осыншама түрге бөлініп, жүйеленіп айтылуы Қазақстанның оңтүстік өңірінде суландыру әдістері мен суармалы егіншіліктің жоғары дәрежеде дамығанын көрсетсе керек.

Отырар – Қаратау аймағында тараған суландыру әдістерінің бірі

кәріздік жүйе. Кәріз – жер асты суының, ағып шығуын қамтамасыз ету үшін ылдилатып қазылатын басы су көзінен басталып, бірнеше шақырымға созылатын жерасты каналы. Кәріздер басым көпшілік жағдайларда егіншілікпен айналысатын алқаптарды және солардың қалалық орталықтарын сумен қамсыздандыру үшін сәл ғана ылди келетін қуаңды, жартылай қуаңды бөктерлерінде салынады. Кәріздің құрылысы мен жұмыс істеу әдістерін Г.Е. Грум-Гржимайло былай сипаттайды: Қаратаудың күнгей беті ежелден жер асты-артезиан суларына бай алқап. Қаратаудың оңтүстік сілемдері мен Сырдария өзенінің ортасында орналасқан Түркістан оазисі ортағасырларда кәріздік су жүйесімен қамтамасыз етілген. Түркістан қаласының қарт тұрғыны кәріздерді былай деп сипаттайды: «Кімде-кім жазғытұрым тышқандардың ін қазып, жер бетіне шығарып тастаған шоқ-шоқ топырақтарын көрген болса, Қаратаудың биік шоқыларына шығып Сауран алабына төмен қарасаң әр жерде қарайып-қарайып жатқан кәріз құдықтарын сол індерге ұқсатар еді. Әрине кәріз құдықтары тышқан індерінен жүздеген есе үлкен және індердей шашыраңқы орналасқан емес, бір түзу сызықтың бойында болып келеді» (Байпаков, 205: 21).

Нәтижелер

Археологтар самолеттен түсірілген аэрофотосуреттер мен жердегі топографиялық сызбаларды сараптағанда бірінші кәріздің басы шығыстан Мыртөбе қалашығынан басталып, Сауранға дейін тартылғаны анықталды. Жарты шақырымға дейін кәріз сораптары анық байқалған түзу сызықтың ұзына бойына әрбір 16 м

сайын диаметрі 5 м болып келетін құдықтар қазылыпты. 0,5 шақырымнан кейін кәріз іздері жоғалады да, Мыртөбе мен Сауран арасында қайта байқалады, бұл жерде бас кәрізге шығыс және батыс жақтан екі қысқа тармақтардың қосылғаны байқалған, 10 құдықтың орны айқындалған.

XVI ғасырда жазылған Васифидің жазба мәліметі бойынша кәріздерді қалаға жергілікті дінбасы Мір-Араб сыйлаған. Данышпан дінбасының есімі Міртөбе қалашығының атында сақталып қалған. «Мұндай таңғажайыпты, бүкіл әлемдегі жер мен суды аралап шыққан адамдар көрген жоқ» – деп жазады Васифи. Кәріздің басы Сауран қаласынан 1 фарсақ қашықтық тұста қазіргі өлшеммен 7-8 км, яғни Сауран мен Мыртөбенің қазіргі құландысының арасындай. Қамалдың (Мыртөбе – А.Т.) ішінен тереңдігі 200 кез (ғыз=60,6 см тең), 50 кезі жер бетінен шығып тұрған, қалған 150 кезі жердің астында су көтерілетін бағанның биіктігі. Суды өгіз шығырмен шығарған. Су шығатын жерде су қоймасы болған. Кәріздердің біреуінің жанынан жүзімдіктері мен жеміс ағаштары бар – бау-шарбақ орналасқан. Мыртөбе көлемі 45x45 м, биіктігі 3 м, 10 күзет мұнарасы бар мықты қамал болған, себебі Сауран қаласын оның маңайын сумен жабдықтап тұрғандықтан, бекініс жеткілікті дәрежеде қорғалған.

Кәріз – өте күрделі ауыр еңбекпен жүзеге асатын су шаруашылық құрылысы. Жердің астынан ондаған шақырым канал қазып, су жүргізу, әрбір 10-20 м жерден құдық өріп шығару айрықша шеберлік пен ауыр еңбекті қажет етсе, кәріздерді тазалап тұру оданда қиын, жер қабатының опырылуы, жер астына, құдықтарға улы газдардың жиналуы, су деңгейінің көтеріліп кетуі адам өміріне қауіпті

болатын, ол жайында Васифи былай дейді: «... Бірде құдықтағы ауа бұзылып, жұмыс істеу мүмкін болмай қалды. Сол кезде құдықтың бүйірінен түбіне дейін арыққа ұқсас ін қазылып, сол ін арқылы теріден тігілген жеңсе өткізілді. Жеңсенің басына ұсталық көрікті кигізіп жел үрлеп тұрды, құдықтағы ауа тазарған соң, жер қазушылар жұмыстарына кірісті. Кәріз тазалаушылар, жанбастарына екі-екіден асқабақ байлап алды, себебі су бірден көбейіп кетсе батып кетер еді...».

Сауран кәріздері XVI ғасырда Қазақ хандығының экономикасы өрлеп тұрған кезінде салынған күрделі гидротехникалық құрылыс, суармалы егіншіліктің жоғары дәрежеде дамығанын көрсетеді. Соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулер, үлкен кеңістіктерді шолу үшін дельтапандарды пайдалану, Түркістан қаласынан солтүстік-батысқа кәріздердің үш шоғыры болғанын, әрбір шоғырдың 800-1200 м жететінін, шоғырлардағы құдықтардың биіктігі 3,3 м, сыртқы диаметрі 10,5-11 м, іш жағының ылдиған тереңдігінің диаметрі 3,5-4 м құм аралас топырақтан үйілген шеңберлермен қоршалғанын көрсетті. Әрбір құдықты мұндай дөңгелек кемермен қоршау, оған еріген қар, жауған жаңбыр суының құйылып ішін ластауға жол бермеген, қоршаулардың топырағы жайылып кетпес үшін жиектері таспен қаланып, кірпішпен өрілген. Кейбір қоршаулардың жиектері мықты болу үшін, жиектерге арнайы құйылған диаметрі 0,9-1 м, биіктіктері 0,3-0,7 м қыш қапсырмалар қолданылған. Кәріздердің үшеуі де ортағасырлық қалаларды сумен қамтамасыз етуге арналған, Түркістанға жақындау кәріз VIII-XIV ғасырларда өмір сүрген Төрткүлтөбе – I қалашығын, Шорнақтың жоғарғы жағындағы кәріз Сауқым-ата (XIV-XVIII ғғ), Төрткүл-I

(XIV-XIX ғ басы) қалашықтарын, сонымен қатар Түркістан қаласының өзі де кәріздермен жабдықталғаны жайында жорамалдар бар.

Жазы ыстық, қысы жылы, жері құрғақ шөлейт аймақтарда су табу – өміртіршіліктің кепілі болды, сондықтан су көзін табуға байланысты нәрселердің бәрі қадірленіп, қасиеттеледі. Кәрізші-шеберлер жылдар, өмір бойы жинаған тәжірибелерін халықтың игілігіне жаратты, сондықтан ел арасында ерекше аталды. Ортағасырларда жер асты каналдарын қазып, ел игілігіне жаратқан шеберлер Қазақстанның суландыру және су шаруашылығы саласында өзіндік ерлік жасады деуге болады.

«Қыпшақ даласының гаваны» – кейіннен қазақ хандығының басты қалаларының бірі – Сығанақтың грамотасында Қаратаудан келетін Қызылтал, Шықылтоғай, Ордакент, Қалта – жылға, жүлек, Мыңбұлақ, Арыстанды секілді арықтардың, Тоқтамыш, Қараш, Хисаршук сияқты бұлақ суларының келетіні айтылған (Агеева, 1958: 3).

Қазақтың ортағасырлық ірі қалаларының бірі Сайрамның маңында суармалы егіншіліктің ірі аймағы болған. Арыс, Ақсу, Сайрамсу, Бөген сияқты мол сулы өзендер бау-бақшалар мен жүзімдіктерді гүлдендіріп, бидай, тары егістіктері жайқалтып тұрған. X ғасырда Сауранға келген қонақтарды жүзім шарабымен қарсы алғандығы туралы мәліметтер бар. XVI ғасырдың соңында Мұхамед Шейбанихан Сайрамға әскерлерін жіберіп астық алдырған. «... әскерлер түйелер мен қашырлар керуенін алып келіп, астық тиеспетті. Астық әкеліп сатушы адамдар бірінен кейін бірі келіп жатты...».

Талас ойпатындағы Атлах қаласы туралы әл-Мақдиси былай деп жазады:

«... Баулардан жер қайысады, атыздарда жүзімдіктер жайқалып тұр. Талас өңіріндегі жүзім өсіру мен шарап жасау мәдениеті жайында Рубрук: «Мен онда жүзім бунақтарын көрдім, екі рет шарап іштім». Құлдан қаласын қазған кезде әрбір үйде жүзім сығып, шарап жасайтын арнаулы қыштан жасалған шарапханалардың болғаны анықталды. Шу-Талас жазығындағы қалалардың барлығында дерлік бидай, тары егіп, оларды түбінде арнаулы желдеткіш тесіктері бар алып құмыраларда – Хұмдарда сақтаған. Қазба жұмыстары кезінде жеміс ағаштары: шабдалы, сары өрік, өрік, шие сүйектері, қауын, қарбыздардың дәндері шыққан, жүзім бунақтары, анар ағашының жемісі мен гүлдерін қыш құмыраларға өрнектеп бейнелеу жүзім шаруашылығының кең қанат жайғанын көрсетеді. Жүзімдердің тек ас-тағамдық тұқымдарынан басқа шарап жасайтын түрлері өсірілгенін көреміз.

VIII ғасырда жұмыс істеген Құлдан қаласындағы шарапхана үй-жайдың ұзын, жіңішке дәлізінде орналасыпты, батыс жағында жүзім сығатын үш ернеулері биіктеу текшелер жасалыпты. Текшелердің едені малта тастардан қаланып, аралары қырмен (алебастр) сыланған. Текшелер қыш құбырлар арқылы құдықпен жалғасқан. Адам аяғымен жүзім шырыны құбырлар мен құдыққа құйылған. Құдықтан сүзіліп алынған шырын арнаулы пеш үстінде үлкен қыш қазанда қайнатылып, хумдарға құйылып сақталған. Қазба кезінде шарапхана құландысынан пеш, қыш қазандар мен хумдардың сынықтары табылды. Шарапханалар ортағасырлық басқа қалалардан да табылған (Байпаков, 1966: 82).

Махмұд Қашқари XI ғ. өзінің энциклопедиялық сөздігінде түркілер-

дің қандай дәнді дақылдарды өсіргенін және егіншілік терминдерін атап көрсетеді. Эгин – егін, тарықшы – дихан, егінші, эпмек – нан яғма, тухси, оғыздар мен қыпшақтар тілінде ашығ – бидай, оғызша, тарығ – барлық түркі тілінде бидай, турма – шомыр (редька), сарыч турма – сары сәбіз, тука – ақталған тары. Мұндай атауларға қарай отырып, ежелгі түркілерге жер шаруашылығы етене жақын, ешқандай таңсық емес екенін аңғарылады. Археологиялық табындыларда бұл мағлұматтардың шын екенін терістемейді. Отырардың IX-XII ғасырлардағы қабаттарынан ұраларда сақталған тары мен бидай қалдықтарын, жүзім, өрік сүйектері шықса, Баба-Атадан құманға ұқсас ыдыстың ішінен күйген қарбыз дәндері және темір кетпендер мен орақтардың сынықтары табылған. Талас, Шу жазықтарында VI-VIII ғғ. егіншіліктің жедел дамуына Жібек жолы бойындағы мекендерге «соғдылықтардың жаппай қоныстануы» себепші болды. Жол бойында Невакет, Хамукат, Семекне соғды колония – қоныстарымен қатар Отырар, Тараз, сияқты ірі қалалар Атлах, Құлан т.б. толып жатқан отырықшы қоныстарда соғды кварталдары пайда болды. VIII-X ғғ. Шу өзенінің ортаңғы ағысы игеріле бастайды, жер шаруашылығы айтарлықтай дамыған ірілі-уақты диханшылық қалашықтары қанат жаяды. Бұл туралы Рубруктың айтқаны: «Жетінші күні бізге оңтүстік жақтан өте үлкен таулар көрінді, біз жазықтыққа шыққан кезде, ол суармалы үлкен бау-бақшадай көрінді, өңделген егістіктерге тап болдық... Таудан шығатын алып өзен бүкіл елді сумен қамтамасыз етеді, себебі одан суды қай бағытқа болса да апарып керектерінше жаратады, өзен ешқандай теңізге құймайды, құрдымға кетер жері батпақ,

жерге сіңіп жоқ болады». Атақты саяхатшының көргені Шу өзені мен Шу жазығы екені күмән тудырмаса керек.

Шу жазығындағы тұрғындардың кәсібі жайында деректерде: «Жерді өңдеп, өнім алатындар мен одан табыс табатындар тең бөліседі. Жер жағдайы қызыл тары мен жүзім өсіруге қолайлы». Талас жазығы туралы «... үшінші ай мен тоғызыншы айдың арасында жаңбыр жаумайды, суарымға қар суы пайдаланылады. Мұнда арпа, бидай, күріш, бұршақ және маш өседі» (Зуев, 1960:90-93). «Қар суы пайдаланылады» деген дерекке қарағанда, көктемде еріген қар мен жаңбыр суларын жинап алатын су қоймалары – «айдындарды» пайдаланған.

XIII ғасырда Ашшалық өңірінде мақта өсірген. Саяхатшы Чань Чунь: «... Ол жақта (Іле жазығында – А.Т.) матаның тулума деп аталатын түрі өсіріледі, адамдардың айтуынша ол өсімдік жүнінен тоқылатын көрінеді. Бұл жүн біздегі талдардың үлпілдеп тұратын түбігіне ұқсас – өте таза, нәзік және жұмсақ. Одан талшық, жіп, мата және сырылып тігілген көрпелер жасайды...» (Бартольд, 1963:444).

Жер жыртуға темір түренді соқалар қолданылған, XI-XII ғасырлардағы Талғар қаласы қазбасынан табылған темір түрендердің ұзындығы 20 см, жер қазатын бөлігі – 14 см, ені 10 см. Мұндай басы аздап қайырылған қуыс түрендер ағаш сапқа кигізіледі, көбінесе бұрын пайдаланылған ескі жерді жалпағынан жыртуға ыңғайлы.

Талғар, Жақсылық, Шілік қала – қоныстарын қазған кезде алма, өрік, алмұрт сияқты жеміс ағаштарының, бақшалық өсімдіктердің сүйектері табылған. Көне Алматы мен Талғар қаласының қазбасынан соқалардың темір түрендерінің табылуы жар

жыртудың жоғары деңгейде болғанын дәлелдейді (Савельева, 1994:140).

Ортағасырларда егіншілік мәдениеті Ертіс, Сарыарқа өңірлерінде кең тараған. Ертіс бойын мекендеген қимақтар арпа, бидай, күріш және жүзім екен (Кумеков, 1972: 88-95).

Нұра, Сарысу, Кеңгір, Торғай, Жыланшық, Есіл өзендерінің бойларында егіншіліктер бой көтеріп, XI-XII ғасырларда Ботағай, Мартөк, Басқамыр, Көктас отырықты қоныстары Сарыарқадағы қалалық мәдениеттің жоғары дамығанының куәсі болып табылады. Сарыарқа қола дәуірінен бастап көне металлургияның Еуразия көлеміндегі ірі орталықтарының бірі болғаны белгілі. Археологиялық зерттеулердің нәтижесінде кен қазушылар мен мыс қорытушылардың кенттерінің жанында міндетті түрде жер шаруашылығының болғанына дәлел, Жезді өзенінің жағалауынан табылған тоғандар мен арықтардың ізі, су бөгеттері мен шығыр шұңқырларының шығыр сынықтары куә (Маргулан, 1950: 122).

Қорытынды

Екі отырықшы кәсіптің: кен қазу мен егіншіліктің селбесе жүріп, біте қайнасып кеткеніне куә боламыз. Қазақ жерінде көбінесе өзен аңғарларында, бұрынғы құрғап қалған көне арналардың жанында, бұлақтар мен су көздерінің басында толып жатқан төбелер кездеседі. Әдетте мұндай төбелер тіктөртбұрышты болады – мұны «төрткүл» – деп атайды, көбінесе төбенің атауы адам, ру, жердің пошымына т.с.с. аталып кете береді. Мысалы: Міртөбе, Жаныстөбе, Найман төбе, Күлтөбе, Мәслихаттөбе т.с.с.

Төбелердің тағы бір тобының атауы тұрғындарының шұғылданған кәсібіне байланысты қойылған ба деп ойлаймыз.

Қыштөбе, Алтынтөбе, Пышақшытөбе, Оқтөбе, Кетпентөбе, Сүткент, Түймекент, Жент т.с.с. Қыштөбе деп неге аталған, ортағасырларда қышсыз, қыш ыдыстарсыз отырықшы өмірді елестету мүмкін емес ғой, яғни Қыштөбе – қыш ыдыстар жасайтын үлкен шеберханалары бар төрткүл-қалашық, Алтынтөбе – зергерлік, Пышақшытөбе – пышақ, бәкі соғатын қаратемірлік, Оқтөбе – садақ жебелерін жасайтын, Кетпентөбе – кетпен, күрек, соқатүренін соғатын, Түймекент – түйме жасайтын, Сүткент – құрт, ірімшік, Жент – жент қоспаларын әзірлейтін, Шығыртөбе – шығыр жасайтын, Шарапхана – шарап жасайтын төрткүл кенттер. Осы төбелердің көбі Отырар, Талас аймағында ортағасырларда Жібек жолының бойында орналасқандықтан сауда-саттықтың дамуына байланысты бәсекелестіктен, еңбек бөлінісінен туған, сонымен бірге ежелден Орта Азиядағы шекаралық аудандардағы қазақ жеріндегі қала-кенттер таза көшпенді-малшылардың сұранысын қанағаттандыру үшін жұмыс істегенін ұмытпауымыз керек. Мысалы: Сүткент, Жент атауларын алайық. XX ғ. бас кезінде ел жайлауға көшіп бара жатып, жатақтарға сауып ішуге сиыр, бие тастап кететін, жайлаудан түсерде сары май, құрт дайындап қоясың деп келісетін. Жент жасауға тарысын, майын, ірімшігін т.б. қосатын қоспаларын қалдырып бағасына келісетін. Сондықтан Сүткент, Жент атауларының шығу мәнін отырықшы-жатақтар мен көшпенділердің арасындағы кәсібінен издеген жөн.

Шынтуайтына келгенде бұлардың көпшілігі ежелгі дихандардың отырықты қоныстары, жерді, суды, егістікті қауымдасып, күш біріктіріп пайдаланған бірлестіктердің жұрты. Бұл

туралы этнографиялық деректерге сүйенейік: Халық ұғымында шашырап, бытырап жүрген кедей отбасыларын, адамдарды, елді ертеде билер, ақсақалдар «Бір төбеге жиналсаңдаршы, бір қазаннан бас, бір жеңнен қол шығарып, жан сақтасаңдаршы», – деп ақыл айтқан. Сондықтан «төбе» ұғымы, бірлестік ұжымдасу, «артель» деген сөзбен мәндес.

Мысалы, Ташкент маңындағы Құрама елінің қалай құрылып, ел болғанын мысалға алайық. Жоңғар шапқыншылығынан соң бейбітшілік орнаған кезде қазақтың әр жүзінен, көптеген рулардан қошқан-пысқан адамдар, отбасылар жиналып, іштерінен басшы сайлап, төбе – төбе болып бірігіп, егіншілікпен шұғылданып, жан сақтай бастайды, кейіннен үлкен ұлысқа айналады.

«... Қазақ дихандары, егіншілікке қолайлы жерді иемденіп, суды пайдалану мақсатында жеке-жеке қауымға біріккен. Әрбір үлкен арықтан су алатын егіншілер қауымы 15-20 үйден құралып «төбе» деп аталыпты. Мұндай «төбелерге» кіретін үйлер бір-бірімен туыстық жақындығына қарай топталады...» (Арғынбаев, 1961: 96). Сондықтан Қазақстанның көпшілік жерінде, әсіресе оңтүстік аймақтарда жиі кездесетін төбелердің барлығын қалалар деп атауға болмайды, біздің ойымызша бұл төбелер 10-20 үйден құралып, егінші – жатақтардың қолөнершілердің мекен-жайы, маңайында егістік жерлері, арық – атыз жүйелері, диірмендері мен шығырлары болған. Кейіннен – төрткүлдерге – одан соң кішігірім қалашықтарға, кенттерге айналған.

Әдебиеттер

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М., 1969. 255 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Том I. М.: Издательство восточной литературы, 1963. с. 4-584.
3. Грошев В.А. Культурно-хозяйственные процессы и развитие ирригации юга Казахстана (по материалам Нижней Сырдарьи и Отрарского оазиса) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука, 1989. с. 375-382.
4. Грошев В.А. Новые данные об оросительных системах Отрарского оазиса // Древности Отрара и Отрарского оазиса, Казахстана и Евразии. Алматы, 2012. с. 181-187.
5. Грошев В.А. Основные моменты динамики оросительной сети Отрарского оазиса в XIII-XV вв. // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. с. 140-150.
6. Қожа М. Ортағасырлық Отырар. Түркістан: Тұран, 2006. 242 б.
7. Байпаков К.М., Смағұлов Е.А. Средневековый город Сауран. – Алматы, 2005.
8. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов южного Казахстана // Труды ИИАиЭ АН КазССР. Т 5: Археология. 1958. с. 3-215.
9. Байпаков К.М., Раннесредневековые города и поселения Семиречья. // Изв. АН КазССР. сер. арх-ия. №2. 1966.
10. Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе. // Изв. АН Каз.ССР. Серия истории, археологии и этнографии. – 1960. – Вып. 3 (14). с. 87-96.

11. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения. Т. 2. – М. 1963.
12. Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов. Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. – Алматы: Гылым. 1994. 216 с.
13. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. 156 с.
14. Маргулан, А. Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950. 122 с.
15. Арғынбаев Х., Захарова И.В. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // ТИИАЭ АН КазССР. Т. 12. Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата, 1961. с. 92-118.

References

1. Andrianov B.V. Drevnie orositel'nye sistemy Priaral'a (v svjazi s istoriej vzniknoveniya I razvitiya oroshaemogo zemledeliya) [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region (in connection with the history of the emergence and development of irrigated agriculture)]. М., 1969. 255 p. [in Russian]
2. Bartold V.V. Turkestan v epochu mongol'skogo nashestviya [Turkestan in the era of the Mongol invasion] // Spchineniya. Tom I. - М.: Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1963. s. 4-584. [in Russian]
3. Groshev V.A. Kulturno-chozyaystvennyye process I razvitie irrigacii yuga Kazakhstana (po materialam Nizhney Syrdar'I I Otrarskogo oazisa) [Cultural and economic processes and development of irrigation in the South of Kazakhstan (based on the materials of the Lower Syrdarya and Otrar oasis)] // Vzaimodeistvie kochevykh kul'tur I drevnich civilizaciy. Alma-Ata: Nauka, 1989. s. 375-382. [in Russian]
4. Groshev V.A. Novye dannye ob orositel'nyh sistemah Otrarskogo oazisa [New data on the irrigation systems of Otrar oasis] // Drevnosti Otrara i Otrarskogo oazisa, Kazakhstana i Evrazii. - Almaty, 2012. - S. 181-187. [in Russian]
5. Groshev V.A. Osnovnye momenty dinamiki orositel'noy seti Otrarskogo oazisa v XIII – XV vv. [The main points of the dynamics of the irrigation network of the Otrar oasis in the XIII-XV centuries] // Arheologicheskije pamjatniki Kazakhstana. - Alma-Ata: Nauka, 1978. - S. 140-150. [in Russian]
6. Kozha M. Ortagasyrlyk Otyrar [Medieval Otyrar]. Turkistan : Turan, 2006. 242 b. [in Kazakh]
7. Baypakov K.M., Smagulov E.A. Srednevekovyj gorod Sauran [The medieval town of Sauran]. Almaty, MMV, 2005. [in Russian]
8. Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyh poseleniy i gorodov yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of southern Kazakhstan]// Trudy IIAiE AN KazSSR. T V: Arheologiya. 1958. S. 3-215. [in Russian]
9. Baypakov K.M. Rannesrednevekovye goroda I poselenija Semirech'a [Early medieval cities and settlements of Semirechye]. // Izv. AN KazSSR. ser. Arch-iya. N. II.. 1966 [in Russian]
10. Zuev Yu.A. Kitayskije izvestija o Sujabe [Chinese notes about Suyab] // Izv. AN Kaz. SSR. Serija istorii, araeologii et etnographii. 1960. - Part. 3 (14). s. 87-96. [in Russian]
11. Bartoldus V.V. Oчерк istorii Semirechija [Essay on the history of Semirechye]//

Sochinenija. T. 2. - M. 1963. [in Russian]

12. Savelyeva T.V. Osedlaya ku'ltura severnyh sklonov Zailiyskogo Alatau v VIII- XIII vv.[Sedentary culture of the northern slopes of the Trans-Ili Alatau in the VIII-XIII cc.] Almaty: Gylym. 1994. 216 p. [in Russian]

13. Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-X vv. po arabskim istochnikam [The state of the Kimaks of the IX-X centuries. according to Arabic sources]. Alma-Ata, 1972. 156 p. [in Russian]

14. Margulan, A. Kh., Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1950. 122 p. [in Russian]

15. Argynbaev Kb., Zakharova I.V. 1958 zhyly Ontustik Kazakhstan oblysyna uyimdastyrylgan etnographijalyq ekspedicija zhumysynyn qorytyndysy // TIIAE AN KazSSR. T. 12. Novye materialy po arheologii i etnographii Kazakhstana. - Alma-Ata, 1961. s. 92-118. [in Kazakh]

Тоқтабай А.У.¹

¹г. Алматы, Казахстан

¹e-mail: akhmet.t@mail.ru

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМ ОРОШЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье анализируется история возникновения ирригационных систем и их этапы развития на территории Казахстана. В казахском языке образование и употребление слов, связанных с процессом орошения, таких как «арық», «арна», «атыз», «кәріз», «шығыр», «тоған» и др., показывает, что в казахских землях наряду с животноводством на определенном уровне было развито и земледелие. Однако земледелие в казахских степях ограничивалось территориями крупных рек: Сырдарья, Или, Иртыш, Талас и др. Вдоль этих рек развивалось преимущественно орошаемое земледелие. Это можно объяснить тем, что территория Казахстана относится к засушливой малодеждовой зоне. Для подвода воды к посевам в реке устанавливали специальный чигирь, проводили канаву. Люди объединялись в общину под названием «төбе», чтобы правильно координировать работы по рытью канав и заниматься земледелием. То есть в казахской степи способы использования оросительных систем, которые являются основным объектом земледелия, сформировались с древнейших времен и дошли до наших дней.

Ключевые слова: Алтынарык, акведук, канал, канава, атыз, кяриз, ирригационная система, земледелие, котлован, «төбе», чигирь.

Toktabay A.U.¹

¹Almaty, Kazakhstan

¹e-mail: akhmet.t@mail.ru

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SYSTEMS OF IRRIGATION IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article analyzes the history of the emergence of irrigation systems and their stages of development on the territory of Kazakhstan. In the Kazakh language, the formation and use of words related to the irrigation process, such as "aryk", "arna", "atyz", "kariz", "shygyr", "togan", etc., shows that in the Kazakh lands, along with animal husbandry, agriculture was also developed at a certain level. However, agriculture in the Kazakh steppes was limited to the territories of large rivers Syrdarya, Ili, Irtysh, Talas, etc. Irrigated agriculture developed primarily along these rivers. This can be explained by the fact that the territory of Kazakhstan belongs to an arid, low-rainfall zone. To supply water to crops, a special chigir was installed in the river, a ditch was carried out. People banded together as a community called "tobe" to properly coordinate the work of digging ditches and farming. That is, in the Kazakh steppe, methods of using irrigation systems, which are the main object of agriculture, have been formed since ancient times and have survived to this day.

Keywords: Altynaryk, aqueduct, canal, ditch, atyz, kariz, irrigation system, agriculture, pit, "tobe", chigir.

Автор туралы мәлімет:

Тоқтабай А.У., тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан.

Сведения об авторе:

Тоқтабай А.У., доктор исторических наук, профессор, г.Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Toktabay A.U., Doctor of historical sciences, professor, Almaty, Kazakhstan.